

PhD. ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

**A HELYI TÁRSADALOM ÉS AZ 1945-1956 KÖZÖTTI
BESZOLGÁLTATÁS, BEGYŰJTÉS
NÉPRAJZI MEGKÖZELÍTÉSBEN**

NAGY NETTA

Budapest, 2011

I. A kutatás célkitűzései, kérdésfeltevései

Dolgozatunkban a második világháború alatt bevezetett, több mint egy évtizedig fennálló *beszolgáltatási rendszer* paraszti társadalomra és gazdálkodásra gyakorolt hatását vizsgáltuk. Kutatási terepként a Duna-Tisza közti homokhátság hét települését választottuk. Az állam által előírt kötelező terménybeszolgáltatás a háború végén a közellátást, majd a háborús jóvátétel fizetését szolgálta. A parasztság abban reménykedett, hogy a beszolgáltatási rendszert el fogják törölni. 1948-tól, a kommunista hatalomátvételt követően azonban, fel sem merült a beszolgáltatás megszüntetése. A begyűjtés a pártállam egyik leghatékonyabb eszköze lett a hagyományos paraszti gazdálkodás felszámolásához. A beszolgáltatási kötelezettség mértéke évről-évre változott, és súlyos terhet jelentett nemcsak a módosparaszti, hanem a közepes- és kisparaszti gazdaságok számára is. A rendeletek egyre kevesebb mozgásteret hagytak a parasztságnak, gúzsba kötötték a hagyományos paraszti gazdálkodást. A vizsgált Duna-Tisza közti homokhátság DK-i részén elhelyezkedő falvak – Forráskút, Üllés, Csölyospálos, Kiskunmajsa, Kömpöc, Kistelek, Balástya – népességének zöme hagyományos paraszti gazdálkodást folytatott, értékrendjükben kitüntetett szerepet foglalt el a föld és a gazdálkodás szeretete. Az állam a háború után, különösen pedig 1948 után egyre drasztikusabban avatkozott be paraszti erkölcs- és értékrend szerint működő falvak életébe. A Rákosi-korszakban a falu, a hatalom és a paraszti társadalom összeütközésének színterévé vált.

A történettudomány sokat foglalkozott a vizsgált korszak történetével. Természetesen a politikai változások hátterében álló jelenségeket a szociológia, a néprajztudomány is vizsgálta. A beszolgáltatás, begyűjtés történetét *Erdmann Gyula* dolgozta fel. A *paraszti túlélési módszerek, túlélési stratégiák* alkalmazására is felfigyelt a kutatás. *Oláh Sándor* a kommunista diktatúra időszakában, a hagyományos paraszti gazdálkodás, társadalom és életforma felbomlása kapcsán elemezte a paraszti túlélési módszereket a székelyföldi falvakban. Legutóbb *Lovas Kiss Antal* vizsgálta korunk falusi társadalmának „lavírozási technikáit, stratégiáit”.

A tudományos kutatásokban általában kevésbé kap hangsúlyt az, hogy az ötvenes években a hatalom mértéktelen beavatkozása a korabeli falu életébe, milyen *reakciókat* váltott ki a helyi közösségből, illetve annak egyes tagjaiból. A mértéktelen állami

nyomás, hogyan indította be a helyi társadalom *immunreakcióját*, és ennek működésbe lépése milyen kulturális jelenségeket szült? Azokat a túlélési módszereket, túlélési stratégiákat kerestük, melyek feltehetően hozzájárultak ahhoz, hogy a homoki falvak parasztsága át tudta vészelné a Rákosi-korszak parasztellenes politikáját.

A *fogalomhasználat* kapcsán utalnunk kell rá, hogy a vizsgált jelenség jelölésére a „túlélési módszer”, „túlélési technika”, túlélési eszköztár”, „védekezési mechanizmus”, „adaptációs mód”, kifejezéseket felváltva használjuk, ugyanakkor a „túlélési stratégia” az előzőeknél tágabb fogalom. Erdmann Gyula *paraszti ellenhúzásoknak* nevezi a rendeletek kijátszását. Oláh Sándor a *védekezési technikák, túlélési módszerek* mellett *visszatulajdonítási cselekedetekről* beszél. Lovas Kiss Antal korunk hasonló jelenségére a „*lavírozási technikák*” kifejezést használja.

Azt vizsgáltuk tehát, hogy az 1945-1956 közötti időszakot, hogyan élte meg a Szeged környéki tanyás térség népe. Milyen túlélési eljárásokat, *önvédő akciókat* léptetett életbe a parasztság akkor, amikor a terhek az elviselhetetlenségig fokozódtak? Hogyan próbálta meg *kijátszani* a hagyományos gazdálkodást gúzsba kötő beszolgáltatási rendeleteket? *Alkalmazkodott vagy ellenállt*, milyen formában? Van-e különbség a helyi társadalom, különböző rétegeit képviselő egyének magatartásában? Kik milyen megoldás-mintákat választottak, és milyen forrásokból merítették ezeket? Összességében azonban nemcsak erről kapunk képet, hanem arról is, hogy a helyi társadalom hogyan fogadta az állam paraszti gazdálkodás, és életforma elleni támadásait. Láthatjuk továbbá azokat a finom mozzanatokat is, melyek megmutatják, hogy a hatalom hogyan igyekezett éket ütni a falusi társadalom hagyományos működésébe.

II. Az anyaggyűjtés és feldolgozás módszerei

Az írott források közül a hivatalos levéltári dokumentumok (pl. tanácsulési jegyzőkönyvek, bírósági iratok) mellett, a magánjellegű iratokat pl. leveleket, paraszti gazdasági feljegyzéseket, naplókat is használtunk. Kutatásunk egyik fő célja annak megvilágítása volt, hogy a történelmi folyamatok sodrában, egyes személyek, csoportok, társadalmi rétegek, hogyan cselekedtek, milyen viselkedésmódokat tanúsítottak. Ennek vizsgálatához az *élettörténeti módszert* alkalmaztuk. Feltételeztük, hogy az életút interjúk

által elérhető személyes *tapasztalattörténet* közelebb visz a társadalomtörténeti *folyamatok dinamikájának* megismeréséhez, megértéséhez. Ezek segítségével kapunk képet az értékrendről, a mentalitásról, és így érhetők tetten a magatartásformák, viselkedések, cselekvések mozgatórugói is. Az adatgyűjtés és a források feldolgozása során olyan konkrét témákat, jelenségeket feldolgozó (történeti-, néprajzi-, szociológiai-) művekre támaszkodtunk, melyek a módszerek gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit is megmutatták.

A *beszolgáltatás*, mint a paraszti társadalom közös élménye, kiváló *vezérfonálynak* mutatkozott a kommunista hatalom és a helyi társadalom konfrontálódásának, valamint az immunreakciók, túlélési stratégiák felderítéséhez.

A téma- és egyben módszer választás aktualitását indokolja, hogy az idő előrehaladtával egyre kevesebb esély van arra, hogy az adott témáról és időszakról „elsőkézből” való információkat szerezzünk. Sőt ezek az „információk” hozzánk is sok esetben már csak másodkézből, az események szereplőinek utódai révén jutottak el.

Az volt a célunk, hogy a vizsgált korszakot annak a korszakot megélt egyénnek a szempontjából mutassuk be, akinek döntéseit, magatartását befolyásolta a politika. Ezért próbálkoztunk a szerkesztési móddal, mely végső soron egy kronologikus, makrotörténetbe és mikrotörténetbe ágyazott *szubjektív történelmet* eredményezett.

III. A kutatás eredményei

A homoki települések paraszti társadalmának bemutatásához, a néprajztudomány paraszti gazdaság típusok tanulmányozása során elért eredményeire támaszkodtunk. Ezek a kategóriák a homoki településekre is alkalmazhatók, azzal a megjegyzéssel, hogy egy-egy típushoz nagyobb földterület tartozott, mások a birtokhatárok, mint pl. a Dunántúlon, vagy az ország északi tájain. Vidékünkön, a gyenge termőképességű homokon a 20 kat. hold körüli gazdaság még a kisparaszti birtok felső határához tartozott, a módos paraszti birtok alsó határa pedig 30 kat. hold fölött kezdődött. Ezáltal településeinken a kuláküldözésnek sok kis-, és középparaszti esett áldozatul.

A források rámutattak arra, hogy a téma sokkal összetettebb annál, mintsem hogy leszűkítsük a beszolgáltatásra, és minden a hatalom ellenében jelentkező paraszti

megnyilvánulást, viselkedést az állam parasztságot korlátozó beszolgáltatási követeléseire adott válasznak tekintsük. Ezek a „válaszok” a kommunista diktatúra paraszttellenes lépéseire adott válaszok voltak általában.

A homokhátsági települések parasztsága már a háború utolsó éveiben kénytelen volt *aktivizálni túlélési eszköztárának* egy részét. Ezek az eszközök, módszerek részben a hagyományokban gyökereztek (pl. rejtés módszerei), másrészt a háborús körülmények hívták életre őket. (pl. feketekereskedés, cserekereskedés). A paraszti társadalom védekező reakcióját konkrétan az állam kötött gazdálkodásra való áttérése (beszolgáltatási rendszer, közellátási rendszer), majd a front átvonulása, és az infláció váltotta ki. Az alkalmazkodási módszereket a helyi paraszti társadalom valamennyi rétege és tagja kénytelen volt alkalmazni.

A háborút követően az állam és a falu viszonya még nem ellenséges. Az állam bizonyos mértékig teret enged a paraszti akcióknak (lásd: feketekereskedés), hogy ezáltal a városi népesség túlélését biztosítsa. A háború után a közellátás és beszolgáltatás helyi szintű megszervezésének során a falu vezetése a helyi gazdátársadalom érdekeit képviseli. A beszolgáltatási rendeletek szigorodásával a parasztság türelme fogy, a túlélési kelléktár bővül, és a hétköznapi élet szerves részévé válik.

1948 után a hatalom és a falu viszonya gyökeresen átalakult. A pártállam több ponton indított *támadást* a hagyományos paraszti gazdálkodás ellen. A parasztság tömegei ellen elkövetett jogsértések, a magántulajdon elleni támadások mellett a jövedelem elvonás módszere, a beszolgáltatás szinte eltörlődni látszik. Mégis ez utóbbi lehet az egyik közvetlen kiváltója annak, hogy parasztság *védekező reflexe* új erőre kapott.

Összességében viszont a pártállam intézkedései idézték elő azt a *mentalitásváltást*, mely a társadalom hatalommal való markáns, sajátos módon zajló szembefordulását eredményezte. 1948 és 1956 között tehát a vizsgált települések paraszti népessége az állam falu elleni akcióira változatos és újabb adaptációs módokkal válaszolt. Ennek előzményeként vázoltuk, hogy a hatalom milyen módszerekkel igyekezett gúzsba kötni a hagyományos gazdálkodást és hogyan próbálta megbénítani a falusi társadalom működését. Ezek között az egyik legsúlyosabb a különböző paraszti rétegek szembefordításának kísérlete, a nagygazda-szegényparaszt kapcsolatok elítélése, a hagyományos munkaszervezési formák tiltása, a nyilvános megszégyenítés.

Láthattuk, hogy a pártállam falusi *társadalom megosztására* tett kísérlete a gyakorlatban nem érte el a propagandaszerűen megfogalmazott célt, a kulákok és a „dolgozó parasztok” szembefordítását. A helyi közösségek nem ez alapján húzták meg a határt tagjaik között, hanem a hatalomhoz való viszony, és a bizalom alapján. Ugyanakkor nem volt egységes a hatalmat kiszolgálók megítélése sem. A kérdésekkel kapcsolatban, azok parasztsággal szemben tanúsított magatartása szerint differenciált a közvélemény. Ez utóbbit az 1956-os forradalom helyi eseményei is alátámasztani látszanak.

Azt, hogy a beszolgáltatási terhek, és egyéb állami korlátozások, hogyan *hatottak* konkrét paraszti gazdaságokra, esettanulmányok segítségével elemeztük. Azt tapasztaltuk, hogy egy 15 holdas gazdálkodó kisbirtokos paraszt lépten-nyomon szembekerült a hatóságokkal az ötvenes évek első felében. A homokhátságon pedig akkoriban legalább ekkora birtok kellett az önálló gazdálkodáshoz, megélhetéshez.

A levéltári források, és a korabeli sajtó feketéző, szabotáló kulákokról szólnak. Az összegyűjtött szóbeli emlékek alapján viszont azt látjuk, talán ők voltak azok, akik kevésbé alkalmazták ezeket a módszereket, egyrészt mert a hatalom látószögében voltak, másrészt rendelkeztek olyan tőkével, ami segítette a túlélést. Ugyanakkor a *kisparasztok* ha ellensúlyozni akarták az állami elvonást, hamarabb *rákényszerültek* az ilyen fajta módszerekre.

Az adaptációs módszereket az egyének hatalomhoz, törvényhez való viszonya szempontjából, az *alkalmazkodás-ellenállás* tengelyén három csoportba soroltuk. Az elsőbe azok a megoldások tartoznak, melyek során az egyén viselkedését a hatalom elvárásaihoz igazította, teljesítette a rá rótt kötelezettségeket, illetve a hatalom által, számára kijelölt utat választotta. Pl. megvásárolja a terményt, hogy be tudja szolgáltatni, feladja a paraszti életformát és ipari munkás lesz, felajánlja földjét az államnak stb.

A másik két kategóriába sorolható akciók a hatalommal való szembefordulásként, egyértelműen ellenállásként definiálhatók. Az egyik a *nyílt szembeszegülés*, mely megnyilvánulhat tettekben vagy szavakban, egyénileg vagy csoportosan. Ez utóbbira a vizsgált területen nem találtunk példát, egyéni esetekre viszont igen. Ezek a megnyilvánulások többnyire kudarcra voltak ítélve, szankciókat vontak maguk után.

A legváltozatosabbak a harmadik csoportba sorolható módszerek, a hatalommal való *rejtett szembeszegülés* eszközei. Ez a hozzáállás ti. a hatalommal nem érdemes nyíltan ujjat húzni, a régi paraszti mentalitásból eredeztethető. Nem véletlen tehát, hogy

változatos technikák széleskörű elterjedésével találkozunk. Ide soroltunk több olyan jelenséget, mely a hagyományozódó paraszti tudásban gyökerezik, mint pl. *rejtegetés, a feketekereskedés és csempészs, a kézi cséplés, a gabona nyomtatása*. Ugyanakkor a megoldást sokszor a paraszti innováció, a „technikai találmányok” hozták meg az állam sanyargatta embereknek. Pl. gabonaörlő szerkezet készítése. Vannak olyan módszerek is melyekkel az állami korlátozásokat próbálják megelőzni, elhárítani. Pl. szétfratják a birtokot a családtagokra, szegényparaszt ismerősükre, hogy meneküljenek a kulákklista elől. Rendkívül fontos szerepe volt a túlélésben az emberi és *társadalmi kapcsolatoknak*. A paraszti társadalom, különböző rétegeit összekapcsoló *patrónus-kliens* kapcsolatok a hatalom minden próbálkozása ellenére nemhogy megszűntek volna, hanem *felerősödtek* és a túlélési technikák kereteként szolgáltak. Pl. rejtegetés, feketekereskedés. A legkockázatosabb túlélési módszerekhez tartozott a káderek megvesztegetése, a korrupció.

A túlélési módszerek mellett kísérletet tettünk egyéni életutak alapján *túlélési stratégiák* feltérképezésére is. Túlélési stratégia alatt az egyén válsághelyzet megoldására tett kísérletét, a küzdelem megtervezett menetét értettük. Ennek célja a paraszti életforma megtartása, ill. az életben maradás volt. Élettörténeti módszerrel vizsgáltuk az egyén körülményeit, helyi társadalomban elfoglalt helyét, korábbi tapasztalatait, értékrendjét, mentalitását, attitűdjeit, céljait és azokat a megoldásokat, módszereket melyek túlélési stratégiájának részét képezték. Összességében azt tapasztaltuk, hogy elkülöníthető kulák-, középparaszti- és kisparaszti túlélési stratégiák nem voltak. Az, hogy a hatalom „kijelölte” ezeknek a paraszti rétegeknek az útját, azt engedte feltételezni, hogy vannak kimondottan paraszti rétegekhez köthető válság reakciók és ezek réteghez köthető túlélési stratégiákká állnak össze. A túlélési eszközöket, módszereket a parasztság különböző rétegei körülményeikhez, adottságaikhoz, céljaikhoz mérten *egyenként alkalmazták*. Amiben különbség van, az a hatalom által kijelölt illetve „felkínált” utakban keresendő. Pl. a földjüket az államnak a szorongatott nagygazdák (illetve kulákok) ajánlják fel, a középparasztnak kevésbé; az ipari munkavállalást főleg szegényparasztnak és ellehetetlenített kulákok választják. Nehéznek bizonyult a *paraszti magatartásformák csoportosítása*, mentalitástípusok megragadása, mivel az egyéni attitűdök az idő előrehaladtával is változtak. Néhány kulcsfogalmat mégis találtunk a lehetséges típusok megrajzolásához. A „*kitérők*” sikeresen elkerülték a hatalommal való konfrontációt, de ez többeknél a paraszti

életforma feladásával járt együtt. A „*hatalmi kényszerszert elszenvedők*” azok, akiket a rendszer meghurcolt, tönkretett. A „*látszólag belenyugvók*”, akik nem konfrontálódtak, és elkerülték a súlyos meghurcoltatásokat is, próbáltak parasztnak megmaradni és ehhez a túlélési eszköztár minden elemét bevetették.

A paraszti társadalom védekező reakciói sokszor elbuktak, *kudarccal végződtek* és a hatalom szankciói követték. Igyekeztünk képet adni arról, hogy a hatalom jogsértő és törvénytelen eljárásokkal hogyan *kriminalizálta* a homokhátsági települések parasztságát, a többiek megfélemlítésének szándékával.

A forradalom híre néhány napos késéssel a homokhátság falvaiba is eljutott. A helyi megmozdulások során a népharag – talán nem véletlenül – a begyűjtési dolgozók ellen fordult. A beszolgáltatási rendszer megszűnése megkönnyebbülést jelentett a települések parasztságának, akik közül legtöbben bíztak az egyéni gazdálkodás jövőjében. Voltak olyanok, akik a Rákosi-rendszer időszakát nagyobb veszteségek nélkül vészelték át, sőt olyanok is, akik az általunk túlélési eszközöknek nevezett kellékeket olyan *eredményesen alkalmazták*, hogy tőkét tudtak kovácsolni. Ők voltak azok a többnyire kisparasztnak, akik 1956-ban gazdasági felszerelésekkel gyarapították gazdaságukat.

Azt, hogy a forradalom után a homokhátság parasztsága reménykedett a paraszti gazdálkodás jövőjében, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nagyon sokan ekkor kezdtek gyümölcsös telepítésébe. Ezek a remények azonban az erőszakos *kollektivizáláskor* szertefoszlottak. A magántulajdon megszűnésébe belenyugodni nem tudó parasztemberek az *újabb krízishelyzetben* próbáltak visszanyúlni azokhoz a túlélési módszerekhez, melyek a háború után, majd az ötvenes évek első felében kisegítették őket a bajból. Ezek azonban, már csak sikertelen próbálkozásnak bizonyultak. A homoki parasztgazdák minden küzdelem ellenére, három évtizedre a termelőségvetkezethez kényszerültek. Ezen feltételek között aztán újabb alkalmazkodási módokat fejlesztettek ki, mely újabb kutatás tárgya lehet.

IV. Publikációk

Életstratégiák a beszolgáltatás éveiben Csólyospáloson. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Ethnographica 6. Szeged, 2008. 127-137.

Paraszti magatartásformák, túlélési módszerek a homokhátsági falvakban a beszolgáltatás éveiben. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve - Studia Ethnographica 7. Szeged, 2011. (Megjelenés alatt.)

Két parasztgazdaság a beszolgáltatás éveiben Csólyospáloson. Kapás Lajos és fia gazdálkodása 1943-1956 között. Ethnographia. (Megjelenés alatt.)